

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE CMENTARZYSKA SZKIELETOWE NA PÓŁNOCNYM MAZOWSZU – WYBRANE ZAGADNIENIA

Wymienione w tytule cmentarzyska stanowią interesującą z wielu względów grupę stanowisk archeologicznych. Już od ponad stu lat są one przedmiotem zainteresowania badaczy. W krótkim artykule nie sposób omówić szerzej złożoną ich problematykę. Mimo to pożyteczne wydaje się zwrócenie uwagi na kilka kwestii składających się na ogólną charakterystykę tych nekropoli. Zreferowane zostaną następujące zagadnienia: aktualny stan ilościowy i jakościowy stanowisk nekropolicznych, typy cmentarzysk oraz ich wielkość i rozplanowanie.

Cmentarzyska w aspekcie ilościowo-jakościowym

Północne Mazowsze, zwane też Mazowszem płockim, starym lub zawiślańskim, to obszar zawarty między rzekami Wisłą, Narwią, Orzycem i Skrwą Prawą. Obejmuje on powierzchnię ok. 9400 km². Jak dotąd zarejestrowano tam 120 cmentarzysk szkieletowych z młodszych faz wczesnego średniowiecza (rys. 1.). Oznacza to, że jedno cmentarzysko przypada średnio na 78,3 km². Obliczenie to jednak nie oddaje faktycznego rozmieszczenia cmentarzysk. Ich dyslokacja nie jest równomierna, co jest rezultatem zarówno rzeczywistych skupisk i pustek osadniczych, jak i aktualnego stanu badań archeologicznych. Większość cmentarzysk (ponad 60 %) znamy z zachodniej części interesującego nas obszaru, tj. wyznaczonej przez Wisłę, Wkrę i Skrwę Prawą. Północną granicę występowania cmentarzysk stanowi tu Raciążnica i dolny bieg Sierpienicy. W młodszych fazach wczesnego średniowiecza była to wyraźna rubież osadnicza, gdyż na północ od niej nie stwierdzono ani jednej nekropoli, a liczba innych stanowisk jest znikoma. Największe zagęszczenie nekropoli występuje w dorzeczach Płonki i Mołtawy, nieco mniejsze – na południe od Sierpca. Odległość między cmentarzami wynosi tam od kilku kilometrów do kilkuset metrów. Na wschód od Wkry liczba stanowisk nekropolicznych jest mniejsza, co jak się wydaje wynika z generalnie słabszego natężenia prac terenowych. Większość znanych z tej części Mazowsza obiektów sepulkralnych z XI – XIII wieku to przypadkowe znaleziska grobowe oraz nie zweryfikowane wzmianki w literaturze o odkryciu w przeszłości cmentarzyska. Praktycznie tylko nad górnym Orzycem zorganizowany wysiłek badaczy ośrodka warszawskiego zaowocował odkryciem i zbadaniem interesującego skupiska nekropoli z grobami w obudowach kamiennych.

Wśród wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych północnego Mazowsza zdecydowanie przeważają obiekty pozakościelne. Nekropoli związanych z ośrodkami kultu chrześcijańskiego znamy tylko 7, z czego 6 znajduje się w Płocku i 1 w Słupnie pod Płockiem (tabela 1). Faktyczna ich liczba była w rozważanym okresie z pewnością znacznie większa, bowiem pierwszym kościołom z reguły towarzyszyły cmentarze. W okresie od połowy XI do końca XIII wieku powstało sporo kościołów w ośrodkach grodowych, gdzie nadawano im benedyktyńskie wezwania św. Wojciecha, św. Leonarda czy św. Wawrzyńca.

Świątynie budowano również w ważnych centrach osadnictwa wiejskiego, zwłaszcza w sąsiedztwie targów, przepraw przez rzeki, komór celnych, wreszcie w dobrach biskupich, książęcych i możnowładczych¹. Cmentarzyska przykościelne nie cieszyły się większym zainteresowaniem archeologów. Pomijając spektakularną akcję „badawczą” w płockiej katedrze w roku 1825, związaną z poszukiwaniem grobów monarchów piastowskich, tylko obiekty w Słupnie, przy kościele św. Dominika w Płocku, w sąsiedztwie tzw. rotundy na płockim Wzgórzu Tumskim oraz przy kolegiacie św. Michała w Płocku, były przedmiotem planowych, choć niezbyt intensywnych prac wykopaliskowych. Na pozostałe natrafiono podczas nadzorów archeologicznych realizowanych na Wzgórzu Tumskim i na Placu Narutowicza w Płocku. W powszechnie znanej, opublikowanej ponad 30 lat temu, rozprawie Lechosława Rauhuta² ta kategoria stanowisk nekropolicznych w ogóle nie była omawiana.

Tabela 1. Zestawienie wczesnośredniowiecznych cmentarzysk przykościelnych na północnym Mazowszu.

Cmentarzysko	Nr stan. na mapie	Liczba odkrytych wczesnośr. grobów szkieletowych
1. Płock – Wzgórze Tumskie (rotunda)	64	7
2. Płock – Wzgórze Tumskie (katedra)	65	kilkadziesiąt
3. Płock – Plac Narutowicza	67	2
4. Płock – „Górki niemieckie” (kościół św. Dominika)	68	47
5. Płock – Małachowianka (kościół św. Michała)	69	?
6. Płock – kościół św. Idziego	70	?
7. Słupno	92	2

W tej sytuacji zasadniczym przedmiotem naszego zainteresowania stają się cmentarzyska pozakościelne, których znamy 113 (tabela 2). Pod względem stopnia rozpoznania archeologicznego tworzą one zbiór bardzo zróżnicowany. Stosując to kryterium możemy je podzielić na trzy grupy:

- cmentarzyska objęte profesjonalnymi badaniami wykopaliskowymi, o charakterze stacjonarnym i ratowniczym;
- cmentarzyska objęte rozkopywaniami amatorskimi;
- cmentarzyska znane z przypadkowych odkryć grobów oraz zarejestrowane wyłącznie na podstawie badań powierzchniowych.

Pierwszą grupę tworzą 22 nekropole, co stanowi 19,47 % wszystkich cmentarzysk pozakościelnych. Stopień rozpoznania tych obiektów jest bardzo zróżnicowany, od prawie całkowitego przebadania stanowiska (Bazar, Płock-Podolszyce, Kurowo, Łączyń Stary), po skromne prace ratownicze i nadzory archeologiczne (Gotardy, Dzierżążnia-Parcele, stan. 1, Sarnowa Góra, Płock – Plac Narutowicza). Ogółem z cmentarzysk tej grupy pochodzi ponad 670 metodycznie zbadanych grobów szkieletowych, w których wystąpiło co najmniej 695 pochówków (nie znam dokładnej liczby odkrytych grobów na cmentarzyskach na Placu Narutowicza w Płocku, w Płońsku oraz przy ulicy Orylskiej w Ciecha-

nowie). Stanowiska te dostarczyły również 12 grobów pustych i 7 grobów ciała-palnych z młodszych faz wczesnego średniowiecza. Odrębnym problemem jest stan opracowania i przechowywania materiałów. Obok wyczerpujących publikacji przygotowanych przez prowadzących wykopaliska, uzupełnionych przy tym wartościowymi aneksami antropologicznymi, w wielu przypadkach dysponujemy tylko skromnymi, by nie powiedzieć zdawkowymi, sprawozdaniami. Nie zawsze można też dotrzeć do zabytków i dokumentacji badań. Szczególnie dotkliwy jest brak monografii cmentarzysk w Ciechanowie przy ul. Orylskiej, Kleziewie, Kurowie i Podgórzu – Parcelach.

Do drugiej grupy zaliczymy 27 nekropoli, co stanowi 23,9% ogółu obiektów pozakościelnych. W większości pochodzą one z zachodniej części północnego Mazowsza, gdzie działało kilku wybitnych archeologów-amatorów, z Franciszkiem Tarczyńskim i Leonem Rutkowskim na czele³. Na stanowiskach tych z reguły rozkopywano jeden lub niewiele więcej grobów w ciągu 1-2 dni. W nieco większym zakresie spenetrowano nekropole w Korzybiu Dużym, stan. 2. (19 grobów), Turowie i Rogowie Nowym, stan. 1. (po 13 grobów), Koziminach Nowych (12 pochówków). Łącznie ta grupa cmentarzysk dostarczyła ponad 120 zespołów oraz pewnej, niemożliwej już do ustalenia, liczby grobów zniszczonych. Warto podkreślić, że wyniki tych badań były często ogłaszane drukiem, choć merytoryczna wartość tych publikacji jest bardzo nierówna. Są to bowiem z jednej strony lakoniczne notatki, w których nie podano nawet dokładniejszej lokalizacji stanowiska, zaś pozyskane materiały opisywano zbiorowo, bez wydzielenia zespołów grobowych, z drugiej zaś – prace wykazujące cechy nowoczesnego warsztatu naukowego. Do tych ostatnich wypada zaliczyć opracowania Stefana Krukowskiego⁴ i Stanisława Lencewicza⁵, zawierające plany ogólne przebadanych partii nekropoli. Z kolei lekarze Leon Dudrewicz i Leon Rutkowski wzbogacali swe prace o własne ekspertyzy antropologiczne⁶. Warto podkreślić, iż wiele zabytków pozyskanych podczas rozkopywań amatorskich zachowało się do dzisiaj, głównie w Muzeum Diecezjalnym w Płocku (kolekcja F. Tarczyńskiego) i w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (zbiory dawnego Muzeum Erazma Majewskiego).

Niestety aż na 64 cmentarzyskach pozakościelnych (56,64 % ogółu), stanowiących trzecią grupę nekropoli, nie przeprowadzono badań wykopaliskowych. Dane o tych obiektach pochodzą z różnych źródeł: od przypadkowych odkrywców zamieszczających w lokalnej prasie krótkie informacje, od archeologów-amatorów, którzy podczas rozkopywań lub wycieczek archeologicznych dowiadywali się o dokonanych w przeszłości odkryciu grobów, wreszcie od archeologów zawodowych odkrywających stanowiska nekropoliczne podczas badań powierzchniowych oraz różnego rodzaju inspekcji terenowych. Nasza wiedza o cmentarzyskach tej grupy jest niewielka i w najlepszym razie ogranicza się do w miarę dokładnego zlokalizowania stanowiska oraz do stwierdzenia ewentualnej obecności konstrukcji kamiennych grobów. Rzadko zachowuje się materiał ruchomy z tych obiektów.

Tabela 2. Zestawienie wczesnośredniowiecznych cmentarzyk pozakościelnych na północnym Mazowszu.

	Cmentarzysko	Nr stan. na mapie	Liczba odkrytych grobów (w nawiasie liczba pochówków)	Odmiana
I. Badania wykopaliskowe profesjonalne	1. Bazar	2	75 (84)	bez obudów
	2. Dzierżążnia-Parcele, st.1	17	2 (2)	w obudowach
	3. Gotardy	25	1(1)	?
	4. Gozdowo	26	30 (30)	w obudowach
	5. Grzebsk, st.4 „Żal”	31	14 (14)	w obudowach
	6. Kitki	36	3 (3)	w obudowach
	7. Kleszewo	37	25? (25?)	bez obudów
	8. Kościeszce	44	13 (13)	w obudowach
	9. Kurowo	49	62 (66)	w obudowach
	10. Łączyno Stare, st.1 „Żal”	51	71 (79)	w obudowach
	11. Małachowo	57	14 (14)	w obudowach
	12. Płock-Plac Narutowicza	66	kilka	bez obudów?
	13. Płock-Podolszyce	73	66 (66)	bez obudów
	14. Płońsk	74	?	?
	15. Podgórze-Parcele	75	27 (28)	bez obudów
	16. Pokrzywnica Wielka	76	31 (32)	w obudowach
	17. Robertowo	81	26 (27)	bez obudów
	18. Sarnowa Góra	86	1 (1)	w obudowach
	19. Stara Biała	96	7 (7)	bez obudów
	20. Tańsk-Przedbory, st.2	107	38 (38)	w obudowach
	21. Żukowo	119	65 (65?)	w obudowach
	22. Ciecchanów, ul.Orylska	120	ok. 100 (ok. 100?)	bez obudów
II. Rozkopywania amatorskie	1. Blichowo	3	6	w obudowach
	2. Chudzyño	6	?	w obudowach
	3. Cieśle	9	2	w obudowach
	4. Czerniewo	11	2	?
	5. Dąbek	13	4	w obudowach
	6. Dobra	15	1	w obudowach
	7. Gromice	29	7	w obudowach
	8. Karwowo-Orszymowice	34	?	w obudowach
	9. Kołaki Małe	39	?	w obudowach
	10. Korzybie Duże, st.2 „Żal”	41	19	w obudowach
	11. Koziminy Nowe	46	12	w obudowach
	12. Pieścidla	62	7	w obudowach
	13. Radzanowo-Lasocin	78	1	w obudowach
	14. Rogowo Nowe, st.1	82	13	w obudowach
	15. Romatowo	84	1 (podwójny)	w obudowach
	16. Rostkowo	85	?	w obudowach
	17. Setropie	88	?	w obudowach
	18. Skarboszewo	90	2	w obudowach?
	19. Smorzewo "Krasino"	93	5	w obudowach
	20. Sobanice	94	6	w obudowach
	21. Strzeszewo-Kuliski	100	?	w obudowach
	22. Święcice	105	5	w obudowach
	23. Turowo	108	13	w obudowach
	24. Wierzbica Szlachecka	111	5 lub 6	w obudowach
	25. Więclawice	112	1	w obudowach
	26. Zbyszyno Wielkie	116	5	w obudowach
	27. Żochowo	118	4	w obudowach

	Cmentarzysko	Nr stan. na mapie	Liczba odkrytych grobow (w nawiasie liczba pochówków)	Odmiana
III. Brak badań wykopaliskowych	1. Arciszewo	1	?	?
	2. Brzeście	4	?	?
	3. Chotum	5	?	?
	4. Ciecchanów	7	1	?
	5. Ciemniewko	8	?	?
	6. Czernice Borowe	10	?	?
	7. Ćwiklinek	12	?	?
	8. Dłutowo	14	?	?
	9. Dzbonie	16	?	?
	10. Dzierżanów-Parcele, st. 2	18	?	w obudowach?
	11. Dzierżanowo	19	7 czaszek	?
	12. Gąsiorowizna	20	?	?
	13. Giednia	21	?	?
	14. Giżyno	22	?	?
	15. Gnaty	23	3	w obudowach
	16. Gnojno	24	1	?
	17. Góra	27	?	w obudowach
	18. Grodnia	28	?	w obudowach?
	19. Grzebsk, st.3	30	?	?
	20. Gutków	32	?	?
	21. Karniewo	33	?	?
	22. Kęsy-Wypychy	35	?	?
	23. Klice	38	?	?
	24. Korzybie Duże, st. 1	40	?	w obudowach
	25. Korzybie Kruszewie	42	?	?
	26. Kosewo	43	?	?
	27. Koziczyn	45	?	?
	28. Krościn	47	?	w obudowach
	29. Kuczubork	48	?	?
	30. Liberadz	50	?	?
	31. Łączyno Stare, st. 2	52	?	?
	32. Łęg	53	?	?
	33. Łopacin	54	?	?
	34. Łysakowo	55	?	?
	35. Małużyn	56	?	?
	36. Mieszki Wielkie	58	?	?
	37. Naruszewo	59	?	w obudowach
	38. Opinogóra	60	?	?
	39. Parcele-Podleck	61	?	?
	40. Pilichowo	63	?	?
	41. Płock-Grabówka	71	?	?
	42. Płock-Ośnica	72	?	bez obudów?
	43. Poniatowo	77	?	?
	44. Radzikowo	79	?	?
	45. Radzymin	80	11 szkieletów	w obudowach?
	46. Rogowo, st. 2	83	3 czaszki	w obudowach
	47. Sarnowo	87	?	?
	48. Sielec	89	?	w obudowach
	49. Skołatowo	91	1	w obudowach
	50. Sochocino-Czyżewo	95	?	w obudowach?
	51. Stara Otocznia	97	?	?

	Cmentarzysko	Nr stan. na mapie	Liczba odkrytych grobów (w nawiasie liczba pochówków)	Odmiana
III. Brak badań wykopaliskowych	52. Starożreby	98	?	w obudowach
	53. Strzegowo	99	?	?
	54. Szczepkowo Borowe „Wygon”	101	?	w obudowach?
	55. Szlasy	102	?	?
	56. Szpodowo	103	1	w obudowach
	57. Śniegocin	104	?	w obudowach
	58. Tańsk-Kęsocha	106	?	?
	59. Umienino-Łubki	109	?	?
	60. Wępiły	110	2 czaszki	w obudowach
	61. Wołowa	113	?	w obudowach?
	62. Wrogocin	114	?	w obudowach?
63. Wyszyny Kościelne	115	?	?	
64. Zdziar-Łopatki	117	1	?	

Typy cmentarzysk

W dotychczasowych rozważaniach pojawiły się terminy „cmentarzyska przykościelne” i „cmentarzyska pozakościelne”. Obecnie wypada wyjaśnić ich znaczenie w kontekście typologii interesujących nas stanowisk.

Punktem wyjścia każdej systematyzacji powinien być dobór takiego kryterium podziału, który zapewni przejrzyste uporządkowanie materiału. W odniesieniu do nekropoli pradziejowych i wczesnośredniowiecznych podstawą klasyfikacji bywa zazwyczaj sposób potraktowania ciała zmarłego, dzięki czemu powstaje najbardziej ogólny podział na cmentarzyska ciałopalne i szkieletowe. Ponieważ przedmiotem analizy w niniejszym artykule są nekropole szkieletowe, których pojawienie się na północnym Mazowszu było konsekwencją wprowadzenia chrześcijaństwa, nasza systematyka została oparta na kryterium innego rodzaju. Będzie to kryterium położenia badanych stanowisk w stosunku do kościołów. Na tej podstawie wyróżnić możemy **cmentarzyska przykościelne**, a więc usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła, oraz **pozakościelne**, tj. założone bez związku przestrzennego ze świątynią. Są to dwa zasadnicze typy nekropoli szkieletowych na północnym Mazowszu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza.

Obraz cmentarzy związanych przestrzennie ze świątyniami nie jest jednolity. Można bowiem wydzielić dwa różniące się zespoły obiektów. Pierwszym z nich są groby wewnątrz kościoła. W różnych jego miejscach chowano ludzi społecznie uprzywilejowanych i zasłużonych dla Kościoła: biskupów, opatów, męczenników, fundatorów, władców wraz z członkami najbliższej rodziny. Już we wczesnym średniowieczu groby te wyróżniały się odmienną, bardziej okazałą konstrukcją oraz obecnością kosztownych przedmiotów wiążących się ze sprawowaną za życia godnością (np. grób biskupa Maura w krypcie św. Leonarda na Wawelu, groby opatów tyńieckich etc.). Łączą się z nimi przejawy specjalnej architektury sepulkralnej (krypty, aneksy grobowe). Groby sławnych męczenników stawały się celem pielgrzymek dostojników stojących na najwyższych szcze-

blach władzy, co dawało asumpt do odbycia ważnych spotkań politycznych i religijnych (np. tzw. zjazd gnieźnieński w 1000 r.). Z pewnością i sama ceremonia pogrzebowa była tu bardziej uroczysta niż podczas grzebania ludzi z warstw niżej sytuowanych. Drugim zespołem obiektów są pochówki usytuowane na placach wokół kościołów. Wykazują one szereg istotnych różnic w porównaniu z grobami wewnątrz świątyni. Chowano w nich przedstawicieli różnych grup społecznych. Same groby są mało zróżnicowane pod względem budowy i generalnie ubogo wyposażone. Cechuje je również powszechny zwyczaj układania zmarłych głowami na zachód, co nie zawsze zdarzało się podczas pogrzebów wewnątrz kościołów, obecność drewnianych trumien oraz zagęszczony, warstwowy układ grobów⁷.

Wydaje się, iż wskazane tu różnice są na tyle istotne, że można mówić o faktycznej odmienności cmentarzy oddzielonych od siebie murami budowli sakralnej. Wypada więc wyciągnąć z tego wnioski co do typologii nekropoli. W młodszych fazach polskiego wczesnego średniowiecza chowanie zmarłych wewnątrz kościołów było praktykowane, z uwagi na wyraźne zakazy w tym zakresie, a także i rozmiary świątyń, bardzo rzadko. Zasadniczym, powszechnie dostępnym miejscem grzebalnym był plac wokół kościoła. Dlatego też uzasadnione jest stwierdzenie, iż od początku istnienia typu nekropoli przykościelnej funkcjonowała w jego obrębie odmiana wykazująca określone, specyficzne cechy, lecz w sensie ilościowym raczej marginalna. Proponuję określić ją roboczo terminem **elitarnego cmentarza wewnątrzkościelnego**.

Północnomazowieckie nekropole przykościelne są słabo zbadane. Uwaga ta dotyczy w pierwszej kolejności obiektów odmiany wewnątrzkościelnej, które znane są praktycznie tylko z płockiej katedry, konsekrowanej w 1144 r. przez biskupa Aleksandra z Malonne. Szczątkami piastowskich dynastów (m.in. Władysława Hermana, Bolesława Krzywoustego), pochowanych w tej świątyni interesowano się z różnych pobudek. Ich odnalezienie w renesansowej krypcie przed prezbiterium katedry, dokonane w 1825 r., było z jednej strony okazją do manifestacji uczuć patriotycznych, z drugiej zaś – na poły naukową akcją powstałego kilka lat wcześniej Towarzystwa Naukowego przy Szkole Wojewódzkiej Płockiej⁸. Wtedy właśnie narodziła się świadomość szczególnie mocnych więzów łączących Krzywoustego z Płockiem, która z czasem osiągnęła wymiar swoistej legendy, zachowującej swą żywotność do dzisiaj. W tym miejscu dochodzimy wprawdzie do wątków pozanaukowych, lecz w kontekście naszych rozważań godnych wspomnienia. Specyfiką bowiem nie tylko Płocka jest otaczanie szczególnie estymą doczesnych szczątków wybitnych jednostek spoczywających w świątyniach. Obecność tych czcigodnych pochówków zawsze odgrywała w życiu lokalnych społeczności rolę trudną do przecenienia, spełniając doniosłe funkcje edukacyjne, religijne, a nawet polityczne. To także w pewnym sensie wyróżnia wydzieloną odmianę elitarnego cmentarza wewnątrzkościelnego.

Stopień znajomości nekropoli założonych na zewnątrz kościołów jest niewiele lepszy. Składa się na to i fragmentaryczność odkryć i brak publikacji wyników niektórych badań wykopaliskowych. Stosunkowo najlepiej opracowanym obiektem jest mały cmentarzyk związany z tzw. rotundą na Wzgórzu Tumskim w Płocku⁹. Jest to obiekt wykazujący cechy nekropoli przykościelnej, choć jednocześnie wyróżniający się obecnością prawie wyłącznie grobów męskich, na-

leżących być może do osób duchownych. Na pozostałych obiektach natrafiano na zagęszczenia wzajemnie przecinających się pochówków, co w połączeniu z ubóstwem archeologicznego materiału datującego utrudniało wyselekcjonowanie pochówków wczesnośredniowiecznych¹⁰.

Drugą zasadniczą grupę cmentarzysk, jak już wiemy zdecydowanie liczniejszą, stanowią **cmentarzyska pozakościelne**. Tworzą ją obiekty niejednolite, przy czym najbardziej oczywistym czynnikiem różnicującym jest obecność lub brak na cmentarzu konstrukcji kamiennych w grobach. Dlatego też ten właśnie element musimy uznać za kryterium dalszego podziału nekropoli nie związanych przestrzennie z kościołami.

Już badacze dziewiętnastowieczni zauważyli, że na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych północnego Mazowsza występują duże ilości kamieni polnych, zastosowanych do budowy kwater grobowych, czy wręcz do zabrukowania większych powierzchni nekropoli. Odkrycia grobów w obudowach kamiennych były tak częste, iż uznano je za pierwszoplanową cechę obrządku pogrzebowego tej części Polski wczesnopiastowskiej. Wskazano również dalsze wyróżniki tych stanowisk: zwarty, rzędowy układ pochówków, niewielkie rozmiary, lokalizację na wypukłych, wyodrębniających się formach terenowych. Ta ostatnia cecha stała się nawet dla archeologów-amatorów przesłanką do nazywania całych cmentarzysk „kurhanami rzędownymi kamiennymi”, z czego późniejsi badacze profesjonalni wyciągali niekiedy fałszywe wnioski o obecności intencjonalnych nasypów kurhanowych nad skupiskami grobów¹¹.

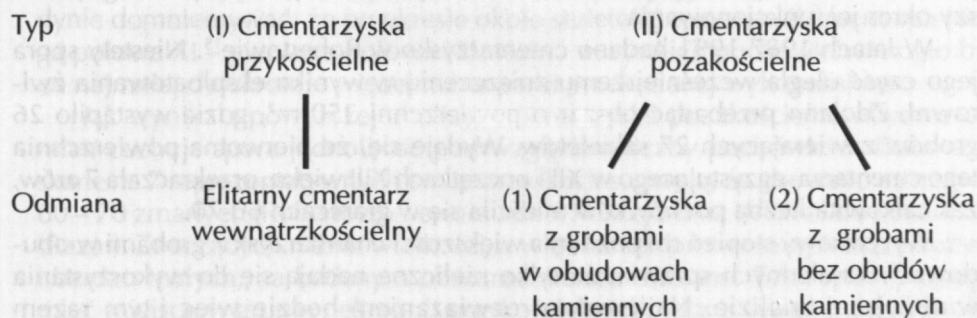
W ramach typu cmentarzysk pozakościelnych musimy wyróżnić obfitą ilościowo odmianę wykazującą określone cechy oryginalne, wśród których najbardziej namacalną są konstrukcje kamienne, tj. obudowy i bruki w jamach grobowych. Zastosujemy dla niej wprowadzoną przez Marię Miśkiewicz¹² nazwę **cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych**. Na północnym Mazowszu występują one w dorzeczach mniejszych cieków wodnych (Płonka, Mołtawa, górny Orzyc i inne), gdzie tworzą zwarte skupiska.

Ale na interesującym nas obszarze znane są i takie cmentarzyska, na których współwystępują groby w obudowach kamiennych oraz groby obudów pozabawione. Aktualnie stanowisk takich znamy stosunkowo niewiele (np. Łączyno Stare, Kurowo, Kościeszce). Jednak wobec faktu fragmentaryczności przebadania poszczególnych nekropoli, gdy nie mamy pewności, czy pochówek z konstrukcją kamienną to wyłączny typ grobu na stanowisku, uzasadniony wydaje się wniosek, iż nekropole z grobami różnicowanymi były na Mazowszu zjawiskiem niekoniecznie marginalnym. Jak więc potraktować je w aspekcie referowanej systematyki? Czy ich istnienie oznacza konieczność wprowadzenia odrębnej odmiany w obrębie typu cmentarzysk pozakościelnych? Sądzę, że wprowadzenie takiej odmiany nie byłoby właściwe, gdyż jej podstawę stanowiłyby w gruncie rzeczy przesłanki czysto arbitralne. Trzeba bowiem wyjaśnić, iż za „mieszanym” charakterem cmentarzysk nie kryje się głębsze różnicowanie obrządku pogrzebowego, lecz czynnik chronologiczny. Otóż pochówki bez konstrukcji kamiennych tworzą na omawianych cmentarzyskach różną ilościowo domieszkę grobów, lecz zawsze są obiektami młodszymi od grobów w obudowach. Ostatecznie więc musimy stwierdzić, iż odmiana cmentarzysk z grobami w obudo-

wach kamiennych obejmuje także te stanowiska nekropoliczne, na których pojawia się pewna ilość pochówków pozbawionych obudów i bruków. Te ostatnie traktujemy nie w kategoriach odmiennego podmiotu typologicznego, lecz jako młodsze ogniwo w ewolucji form sepulkralnych przynależnych do całej odmiany.

Cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych, choć liczne, nie wyczerpują listy nekropoli pozakościelnych. Na północnym Mazowszu egzystowały już w XI wieku cmentarze całkowicie pozbawione budulca kamiennego. Przykładem takich nekropoli mogą być stanowiska nekropoliczne w Płocku-Podolszycach i w Podgórzu-Parcelach. Założono je już około połowy XI stulecia. Oznacza to, że cmentarze z obudowami kamiennymi oraz cmentarze obudów pozbawione pojawiły się na interesującym nas obszarze mniej więcej w tym samym czasie, tj. w połowie XI wieku. Oczywiście fakt ten musi mieć odzwierciedlenie w kształcie typologii naszych stanowisk. Otóż w ramach typu cmentarzysk pozakościelnych trzeba wyróżnić drugą odmianę nekropoli, których cechą konstytutywną jest zupełny brak obudów kamiennych grobów. Ponieważ mamy tu do czynienia z przeciwieństwem sytuacji obserwowanej na cmentarzyskach z obudowami, tę drugą odmianę określimy, na zasadzie à rebours, terminem **cmentarzyska z grobami bez obudów kamiennych**.

Powyższe uwagi dotyczące systematyzacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych możemy podsumować za pomocą następującego schematu.

Wielkość i rozplanowanie cmentarzysk

Wielkość stanowiska nekropolicznego można określić za pomocą dwóch kryteriów: liczby pochowanych osób oraz powierzchni areалу przeznaczonego do celów grzebalnych. Po wyparciu obrządku ciałaopalnego przez inhumację zdecydowaną przewagę uzyskały pochówki indywidualne. Nadal jednak pojawiły się pochówki zbiorowe, przeważnie podwójne, przykładowo matek z dziećmi. Z tego względu liczby grobów na cmentarzysku i złożonych w nich zmarłych nie muszą się pokrywać. Prześledźmy wielkość nekropoli z północnego Mazowsza na kilku najbardziej reprezentatywnych przykładach.

Ponieważ cmentarzyska przykościelne są rozpoznane bardzo wyrywkowo, nasze rozważania musimy ograniczyć do cmentarzy nie związanych ze świątyniami. Jeżeli chodzi o grupę nekropoli bez obudów kamiennych, najbardziej wartościowymi danymi dysponujemy w odniesieniu do stanowisk w Bazarze, Płocku-Podolszycach i Robertowie.

Na cmentarzysku w Bazarze przebadano w latach 1935-1936 dwa odcinki, o powierzchni 110 m² i 160 m², oddzielone od siebie wykopem powstałym podczas wybierania piasku. Łącznie odkryto 75 grobów szkieletowych, w których spoczywało 84 zmarłych¹³. Zgrupowanie tyłu pochówków na stosunkowo małej powierzchni oraz brak możliwości przebadania większej partii terenu sugeruje, że pierwotne rozmiary nekropoli były znaczne, a liczba pochowanych osób mogła być o wiele większa niż 100. Nie ulega wątpliwości, że jest to, obok niepublikowanej nekropoli przy ul. Orylskiej w Ciechanowie, największy znany obiekt sepulkralny z młodszych faz wczesnego średniowiecza na północnym Mazowszu. Czas jego funkcjonowania to wiek XII i początki XIII.

Nekropola w podpłockich Podolszycach została prawie w całości przebadana w latach 1984-1986¹⁴. Spenetrowano obszar o powierzchni ok. 930 m², w obrębie którego odsłonięto 66 szkieletów spoczywających w tyłuż grobach, wydawanych na drugą połowę XI i pierwsze ćwierćwiecze XII stulecia. Przy uwzględnieniu pewnych zniszczeń spowodowanych przez roboty budowlane możemy przyjąć, że na cmentarzu pochowano ok. 80 osób. Pierwotnie areal grzebalny mógł obejmować 12-14 arów. W porównaniu z Bazarem nekropola w Podolszycach była mniejsza, o czym zdecydował najprawdopodobniej krótszy okres jej funkcjonowania.

W latach 1987-1991 badano cmentarzysko w Robertowie¹⁵. Niestety spora jego część uległa wcześniejszemu zniszczeniu w wyniku eksploatacji żwiru. Zdołano przebadać obszar o powierzchni 350 m², gdzie wystąpiło 26 grobów zawierających 27 szkieletów. Wydaje się, że pierwotna powierzchnia tego cmentarza, egzystującego w XII i początkach XIII wieku, przekraczała 7 arów, zaś całkowita liczba pochówków mieściła się w granicach 60-70.

Wyrywkowy stopień rozpoznania większości cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych sprawia, że tylko nieliczne nadają się do wykorzystania w niniejszej analizie. Najlepszym rozwiązaniem będzie więc i tym razem uwzględnienie kilku najbardziej reprezentatywnych stanowisk. Za takie możemy uznać cmentarzyska w Gozdowie, Kurowie, Łączynie Starym i Pokrzywnicy.

W Gozdowie zbadano w latach 1947-1948 dwie części cmentarzyska, oddalone od siebie o 70 m¹⁶. W części A, o powierzchni 1550 m², odkryto 17 pochówków w pojedynczych grobach. Ponadto na terenie przylegającym do przebadanej części A ponad 40 grobów uległo zniszczeniu podczas wydobywania żwiru i wznoszenia budynków gospodarstwa. Mniej naruszona była część B o powierzchni 700 m². Tu jednak, z uwagi na trudności zaklasyfikowania niektórych skupisk kamieni do kategorii obiektów grobowych, bezpieczniej będzie liczbę pochówków ocenić na kilkanaście. Uwzględniając znaczny stopień zniszczenia tego cmentarzyska, a także możliwość wystąpienia grobów na nie badanym odcinku pomiędzy częściami A i B, można domniemywać, że była to rozległa nekropola. Jeżeli właściwie oszacowano ilość grobów zniszczonych, to całkowitą liczbę pochówków należałoby ocenić na blisko 100. Duże rozmiary cmentarza

zdają się potwierdzać szerokie ramy chronologiczne, tj. od drugiej połowy XI do początków XIII wieku.

W 1996 r. badano, w ramach prac archeologicznych na trasie gazociągu jamalskiego, cmentarzysko w Kurowie¹⁷. Na powierzchni niespełna 4 arów odkryto 66 pochówków w 62 grobach (4 groby podwójne). Pewna liczba grobów może jeszcze znajdować się na północ i południe od terenu badań. Zdając sobie sprawę z ryzyka błędu można przypuszczać, iż cmentarzysko kurowskie było niezbyt rozległe. Na obszarze co najmniej 5 arów pochowano tu, w XII i początkach XIII wieku, chyba nie więcej niż 80 osób.

W skupisku cmentarzysk nad górnym Orzycem najpełniej zbadano, w latach 1960-1961, 1970-1971 i 1974, nekropolę w Łączynie Starym¹⁸. Dzięki przekopaniu dużej powierzchni stanowiska (ok. 11 arów) uchwycono granice cmentarza. Jego pierwotną powierzchnię można określić na ok. 10-12 arów. Prace wykopaliskowe zaowocowały odsłonięciem 68 grobów, w których spoczywało prawdopodobnie 79 pochówków szkieletowych. Nie ulega wątpliwości, że cmentarzysko w Łączynie Starym jest jednym z największych w grupie nekropoli z grobami w obudowach. W okresie od schyłku XI do pierwszej połowy XIII wieku miejsce wiecznego spoczynku mogło tu znaleźć do 100 osób.

W 1961 i 1969 roku zbadano najlepiej zachowaną i zapewne najstarszą część cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej¹⁹. Na powierzchni niespełna 5 arów natrafiono na 30 grobów szkieletowych z 32 pochówkami oraz na 4 groby puste. Dość znaczne zniszczenie stanowiska sprawia, że co do wielkości areалу grzebalnego i liczby pochowanych osób trudno o precyzyjne wyliczenia. Można jedynie domniemywać, że po okresie około stuletniej egzystencji cmentarza (druga połowa XI – pierwsza połowa XII wieku) wszystkich pochówków mogło być co najmniej dwukrotnie więcej niż w partii przebadanej wykopaliskowo.

Jak wynika z powyższej analizy, cmentarzyska pozakościelne obydwu odmian cechuje spora jednolitość pod względem liczby pochówków. Dane uzyskane na 7 reprezentatywnych cmentarzyskach sugerują, że chowano na nich od 60 – 70 zmarłych (Robertowo i ewentualnie Pokrzywnica Wielka) do ponad 100 (Bazar). Znaczących różnic wielkości, a więc istnienia cmentarzy bardzo dużych i bardzo małych, na badanym obszarze nie stwierdzono. Taka sytuacja mogła mieć miejsce w grupie nekropoli przykościelnych, lecz z uwagi na zły stan ich rozpoznania nie potrafimy tego zobrazować wiarygodnymi przykładami.

Dokonajmy jeszcze krótkiej oceny danych o wielkości naszych cmentarzysk na tle porównawczym. Możemy wskazać dość wyraźne prawidłowości w tym względzie. Jeśli chodzi o cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych spoza interesującego nas obszaru, to bardzo zmienna jest obecność takich nekropoli, na których wyeksplorowanych pochówków było znacznie więcej niż 100. Chodzi tu o dobrze przebadane cmentarzyska w Czekanowie na Podlasiu (około 190 pochówków) oraz w Lutomierniku i Końskich na pograniczu Mazowsza (odpowiednio ok. 140 i ponad 170 grobów). Tymczasem z północnego Mazowsza nie znamy ani jednego cmentarzyska, na którym udałoby się wyeksplorować choćby 100 pochówków. Z kolei północnomazowieckie nekropole z grobami bez obudów kamiennych, choć wydają się być nieco obszerniejsze od tych z obudowami, to i tak zdecydowanie ustępują pod względem wielkości cmentarzyskom z innych regionów Polski. Niewielkie rozmiary to jak się wydaje

istotna cecha wyróżniająca stanowiska nekropoliczne z obszaru naszych badań. Charakterystycznym elementem krajobrazu osadniczego północnego Mazowsza były małe cmentarzyki wiejskie, istniejące w ramach niedużych zespołów osadniczych, często dość znacznie oddalonych od grodów i związanych z nimi ośrodków kultu chrześcijańskiego.

Na zakończenie przejdźmy do zwięzłej charakterystyki rozplanowania cmentarzysk. Niewątpliwie wspólną ich cechą w tym zakresie jest rzędowy układ grobów. Jamy poszczególnych grobów tworzą wyraźne rzędy układające się na osi północ – południe, przy czym dość często mamy do czynienia z jej większym lub mniejszym odchyleniem. Pochówki w rzędach, zwłaszcza w centralnych partiach nekropoli, znajdują się blisko siebie, a niekiedy wręcz stykają się dłuższymi bokami. Natomiast w częściach peryferyjnych groby znajdują się w sporym rozproszeniu. Największe zagęszczenie pochówek notuje się na cmentarzach przykościelnych, gdzie często występuje wielokrotne przecinanie się jam grobowych.

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza planów ogólnych najlepiej zbadanych cmentarzysk z grobami w obudowach, takich jak Łączyno Stare, Pokrzywnica Wielka, czy Tańsk-Przedbory. Wiele przemawia za tym, iż cmentarze te użytkowano według określonych założeń. Najpierw wyznaczano początkową część nekropoli, wyróżniającą się uprzywilejowanym położeniem w terenie (na kulminacji wzniesienia) i szczególną starannością konstrukcji kamiennych kwater grobowych. Jest rzeczą znamionną, że na tym „honorowym” miejscu grzebano przede wszystkim zbrojnych członków lokalnej społeczności. Groby początkowej partii cmentarza tworzyły rzędy bardzo regularne. Były one punktem odniesienia dla pochówek późniejszych, które były mniejsze, a wraz z upływem czasu – traciły obudowy kamienne. Przestrzenią grzebalną gospodarowano oszczędnie, dzięki czemu omawiane stanowiska odznaczają się logiką i skrupulatnością rozplanowania.

PRZYPISY

¹ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.*, „Studia Płockie”, t. III, Kościół płocki XI-XX wieku. Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji, cz. I., pod red. J. Kłoczowskiego, Płock 1975, s. 61 i n.

² L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 435-656.

³ T. Kordala, *Z dziejów badań archeologicznych na Mazowszu płockim*, Płock 2000, s. 18-26.

⁴ S. Krukowski, *Cmentarz grzebalny w Koziminach (powiat płoński)*, „Światowit”, t. X: 1912, Warszawa 1913, s. 1-7.

⁵ S. Lencewicz, *Cmentarzyska grzebalne w pow. płońskim*, „Światowit”, t. X: 1912, Warszawa 1913, s. 9-13.

⁶ L. Dudrewicz, *Mogiły w Sobanicach*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. IV, Warszawa 1882, s. 56-65; tenże, *Czaszka z kurhanu w Turowie*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. III, 1883, dz. IV-Antropologia, s. 473-476; L. Rutkowski, *Szkielety i czaszki z cmentarzysk rzędowych powiatów płońskiego, płockiego i sierpskiego*, „Światowit”, t. III, Warszawa 1901, s. 49-59; tenże, *Pomiary czaszek z cmentarzysk rzędowych w pow. sierpeckim i płońskim (Krasino-*

Smoszewo i Romatowo-Koziminy), „Światowit”, t. III, Warszawa 1901, s. 16-21; tenże, *Pomiary czaszek z cmentarzyska rządowego w Korzybiu Małym, pow. płoński, „Światowit”*, t. III, Warszawa 1901, s. 32-38; tenże, *Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nie-szlacheckiej) płońskiego i sąsiednich powiatów gub. płockiej, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”*, t. V, I-Dział antropologiczno-archeologiczny, Kraków 1901, s. 3-30; tenże, *Zestawienie tymczasowych pomiarów, dotyczących charakterystyki antropometrycznej dawnej ludności powiatów płockiego, sierpskiego i płońskiego (z cmentarzysk rządowych), „Światowit”*, t. IX, Warszawa 1911, s. 104-108; tenże, *Ludność podługogłowa powiatu płońskiego w porównaniu z ludnością krótko- i średniogłową. Charakterystyka antropologiczna, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”*, t. XIII, II-Dział antropologiczny, Kraków 1914, s. 64-95.

⁷ H. Zoll-Adamikowa, *Małopolskie cmentarzyska z X-XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Małopolsce, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”*, R. XV, nr 1, Warszawa 1967, s. 43 i n.

⁸ W. H. Gawarecki, *Groby królów polskich w Płocku. Wiadomość historyczna*, Warszawa 1827.

⁹ W. Szafranski, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s.77-79, ryc. 60 na s.65.

¹⁰ Np. L. Sarama, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym przy kościele Dominikanów w Płocku, „Człowiek w czasie i przestrzeni”*, R. V, 1962, z. 1(17), s. 25-26.

¹¹ K. Musianowicz, *Problematyka badawcza wczesnośredniowiecznych cmentarzysk Mazowsza, „Notatki Płockie”*, nr 7, Płock 1958, s. 10.

¹² M. Miśkiewiczowa, *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982, s. 63.

¹³ J. Marciniak, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z miejscowości Bazar Nowy, pow. Maków Mazowiecki, „Materiały Wczesnośredniowieczne”*, t. V, Warszawa 1960, s. 99-140.

¹⁴ T. Kordala, *Cmentarzysko z XI-XII wieku w Płocku-Podolszycach, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”*, nr 15, Warszawa 1992, s. 3-96; B. Łuczak, *Analiza antropologiczna szczątków kostnych z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego (Płock-Podolszyce), „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”*, nr 15, Warszawa 1992, s. 97-117.

¹⁵ T. Kordala, *Archeologiczna przeszłość Robertowa, „Notatki Płockie”*, nr 3/140, Płock 1989, s. 13-17; B. Łuczak, T. Kordala, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Robertowie, gm. Brudzeń Duży (XII-XIII w.), „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Anthropologica”*, t. 3, Łódź 1996, s. 159-189.

¹⁶ K. Musianowicz, *Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc, „Wiadomości Archeologiczne”*, t. XVII: 1950/51, z. 4, Warszawa 1951, s. 251-304.

¹⁷ B. Muzolf, *Wyniki archeologicznych badań ratowniczych w miejscowości Kurowo, stan. 4, gm. Gozdowo, woj. płoćkie (nr gaz. 15), Łódź 1997 (maszynopis).*

¹⁸ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łączynie Starym, pow. Przasnysz, „Wiadomości Archeologiczne”*, t. XXXVII, z. 3, Warszawa 1972, s. 320-393; A. Waluś, *Badania wykopaliskowe na stan. 1. „Żal” w Łączynie Starym, woj. Ostrołęka, w 1974 roku, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”*, nr 7, Płock 1975, s. 37-52.

¹⁹ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica, „Wiadomości Archeologiczne”*, t. XXXVI, z. 3, Warszawa 1971, s. 292-353.